

прыкладна ў 20 разоў большым за матэрыял, які грунтуецца на пісьмовых практыкаваннях.

4. Прынцып узаемазвязанага навучання розным відам маўленчай дзейнасці. Мае на мэце такое навучанне мове, у працэсе якога адбываецца адначасовае фарміраванне 4 відаў маўленчай дзейнасці (слухання, маўлення, чытання, пісьма).

Навучанне можа быць аспектным, калі моўныя з’явы розных узроўняў уводзяцца асобна, і комплексным, калі адбываецца сумеснае засваенне ўсіх відаў камунікацыйнай дзейнасці і паралельнае іх функцыянаванне ў навучальным працэсе.

Лексіка і граматыка традыцыйна звязаны ў выніку афармлення граматычных форм лексічнымі сродкамі, таму разнастайныя элементы мовы (гукавыя, лексічныя, граматычныя) выступаюць у маўленні ўзаемазвязана. Таму сувязь граматыкі і лексікі закладзена ў самім функцыянаванні мовы. Усё гэта сведчыць пра вартасць комплекснага навучання.

5. Прынцып сітуацыйна-тэматычнай арганізацыі матэрыялу. Гэта адбор моўнага і маўленчага матэрыялу ў мадэлях і маўленчых узорах, суаднесены з тэмамі і сітуацыямі зносін.

6. Прынцып прафесійнай скіраванасці навучання (уліку спецыяльнасці). Заключаецца ва ўліку будучай спецыяльнасці і прафесійных інтарэсаў навучэнцаў пры адборы зместу навучання.

7. Прынцып уліку авалодання мовай тлумачыцца неабходнасцю кантраляваць ступень сфарміраванасці камунікацыйнай кампетэнцыі, якая ў сваю чаргу дазваляе вырашаць экстралінгвістычныя задачы.

Сістэма прынцыпаў навучання з’яўляецца свабоднай, дапускае ўключэнне новых прынцыпаў і пераасэнсаванне ўжо наяўных. Усе прынцыпы навучання ўзаемазвязаныя, ніводзін з іх не з’яўляецца універсальным і не павінен абсалютызавацца.

Для выкладчыка беларускай мовы як замежнай важна не толькі ведаць прынцыпы навучання, але і ўмець імі карыстацца пры арганізацыі і правядзенні заняткаў на розных этапах навучання і з рознай мэтай скіраванасцю.

Г. К. Чахоўскі

СЕМАНТЫКА МОЎНЫХ АДЗІНАК ЯК АБ’ЕКТ НАВУКОВАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Пачатак ХХІ стагоддзя характарызуецца ў лінгвістыцы значнымі зменамі і новымі напрамкамі ў вывучэнні мовы на самых розных узроўнях. Адным з новых накірункаў сучаснага мовазнаўства з’яўляецца лінгвакультуралогія, якая ставіць гэтай антрапацэнтрычны падыход да разумення граматычных катэгорый, звязаны з апісаннем “карціны свету” у кожнай мове. У сферы цікавасці лінгвакультуралогіі знаходзіцца разгляд

пытанняў узаемасувязі і ўзаемадзеяння элементаў трыяды “мова – этнас – культура”.

Сучасныя веды дазваляюць убачыць і зафіксаваць надзвычай шчыльныя ўзаемапрацікненні прыроды і культуры, і мова – адна з найбольш бліскучых праяў гэтых узаемадачынненняў. У малекулярнай біялогіі і семіётыцы быў адзначаны структурны ізамарфізм генетычнага кода і мовы. Яны разглядаюцца як інфармацыйныя сістэмы, прызначаныя для генеравання тэкстаў шляхам камбінаторыкі пэўных зыходных элементаў: у механізмах генетыкі – чагырох хімічных радыкалаў пры разгортванні “хімічнага тэксту” спадчыннасці; у механізмах мовы – набору фанем пры разгортванні маўлення. Р. Якабсон лічыў, што карэляцыя мовы і генетычнага кода ўзнікла таму, што ў працэсе філагенезу чалавек несвядома канструяваў мову на ўзор генетычнага кода. Гэты перанос стаўся магчымым таму, што арганізм падсвядома валодае інфармацыяй аб уласнай арганізацыі, у тым ліку і аб уладкаванні генетычнага кода.

Дыскусійным застаецца пытанне аб суадносінах прыроджанага і набытага ў маўленчай дзейнасці чалавека. Вядома, што чалавек мае прыроджаную моўную здольнасць – псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае маўленчы патэнцыял. На думку большасці даследчыкаў, гэта мае на мэце здольнасць чалавечага мозга ў першыя гады антагенезу засвоіць, па-першае, сістэму знакаў канкрэтнай мовы і па-другое, правілы, што дазваляюць выбіраць і камбінаваць патрэбныя знакі – будаваць тэксты. Рэалізацыя моўнай здольнасці адбываецца ў працэсе камунікацыі – кантактавання з носьбітамі мовы. Паводле больш радыкальнай канцэпцыі Н. Хомскага, прыроджаны кампанент моўнай здольнасці з’яўляецца больш змястоўным, таму засваенне мовы ў антагенезе пачынаецца не “з нуля”. Моўная здольнасць уключае таксама некаторыя прыроджаныя і універсальныя веды, з дапамогай якіх чалавек стварае і разумее сказы і тэксты. Такім чынам, паводле Хомскага, найбольш глыбокія рысы моўнай структуры і семантыкі маюць прыродна-генетычныя падставы.

К. Леві-Строс разглядае суадносіны мовы і культуры ў трох аспектах. Мова як прадукт культуры адлюстроўвае агульную культуру народа і адначасова робіцца адным з элементаў культуры. Мова як з’ява культуры праяўляецца ў тым, што менавіта з дапамогай мовы чалавек мае дачынненне да культуры. Мова – таксама і падстава культуры ў той ступені, у якой апошняя мае будову, падобную да будовы мовы: і тая і другая ствараецца шляхам лагічных адносін – апазіцый і карэляцый.

Шчыльную сувязь мовы і культуры з духам нацыі адзначаў В.Гумбальт, які лічыў, што адметнасць адзінак мовы на ўсіх яе ўзроўнях, а таксама склад гэтых узроўняў і характар іх узаемадзеяння ёсць сведчанне своеасабліваці ўнутранай формы моўнай сістэмы.

Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі Я.Ф. Карскі вызначаў мову як “орган размовага, маральнага і палітычнага жыцця народа”.

Культуралагічны фактар фарміруе і арганізуе думку моўцы, а таксама моўныя катэгорыі. Гэты фактар займае прывілеяваны стан у моўнай свядомасці асобы, таму што ўяўляе ўнікальную нацыянальна-адметную з’яву. З гэтага вынікае, што кожная граматычная канструкцыя мае адбітак “светабачання”, якое можна разглядаць як на прыкладах адной мовы, так і на матэрыяле некалькіх моў.

Нацыянальная і сацыякультурная адметнасць моўных адзінак выражаецца на лексічным, граматычным і семантычным узроўнях. Беларуская мова з’яўляецца ў гэтым плане надзвычай багатай, гнуткай і вобразнай. На паверхневым узроўні гэта часта прымае выгляд замены асобных або ўсіх кампанентаў фразеалагізмаў або ўключэння дадатковых структурных кампанентаў. Напрыклад: *трызненне сівай кабылы (бред сивой кобылы), зух супроць мух (молодец среди овец), смалой у вочы лезці (лезть в глаза), што напісана пяром, не выйме і сякера (что написано пером, того не вырубишь топором)*. Можна назірацца замена прадметна-вобразнай мадэлі дзейнікава-дзеяслоўнай. Напрыклад: *жаба на языку спячэцца, язык па-за вушамі ходзіць (язык без костей), хоць воўк траву еш (ни горячо ни холодно)*.

На семантычным узроўні адзначаецца наяўнасць спецыфічных нацыянальна-вобразных стэрэатыпаў: *цукар мядовіч (приторно вежливый человек), у свіння галасы (вставать с петухами)*. Такія формы найбольш выразна дэманструюць непаўторны нацыянальны каларыт беларускіх фразеалагізмаў. У беларускіх фразеалагічных адзінках адны жывёлы могуць замяняць другіх, звыклых для носбітаў рускай мовы. Напрыклад, кот можа замяняць каня – у выразе *кот не валяўся*, свіння – карову – як *свінні сядло*, гусь – барана – у выразе *глядзець як гусь на бліскавіцу*, гусь з парасём ката з сабакам – *жыць як гусь з парасём*, жаба свінню – як *жаба гразі набрацца*, а таксама вераб’я – *жабе па калена*, жук і жаба сабаку – у выразе *і жук і жаба*. Калі ў рускай мове “Макар” *телят не гонял*, то ў беларускай “ён” *kozy пасе*. Цікавымі з’яўляюцца фразеалагізмы, дзе адзіная вобразная сітуацыя падаецца з розных бакоў: *браць на язык, падхопліваць на языкі і пападать на язык*.

Мова як сістэма, здольная генераваць маўленне, існуе для таго, каб перадаваць значэнні. Значэнне слова – не толькі лінгвістычная (семасіялагічная), але і агульнанавуковая праблема. Значэнне абавязкова прысутнічае ў любой сістэме, здольнай засвойваць і перапрацоўваць для ўласных патрэб інфармацыю аб рэчаіснасці. Значэнне непасрэдна спалучаецца з адлюстраваннем і свядомасцю.

Таму, акрамя мовазнаўства, яно з’яўляецца прадметам вывучэння іншых сацыягуманітарных навук, у першую чаргу філасофіі і семіётыкі, а таксама логікі, псіхалогіі, сацыялогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і кампаратыўнай культуралогіі. Зразумела, што ў кожнай з гэтых навук даследуюцца пэўныя аспекты агульнай праблемы значэння. Філасофію

значэнне цікавіць перш за ўсё ў звязку з распрацоўкай тэорыі пазнання (гнасеалогіі), логіку – у звязку з аналізам і фармалізацыяй мовы разважанняў, псіхалогію – з мэтай даследавання інфармацыйных працэсаў у чалавечай псіхіцы, яе развіцця і ўзаемадзейненняў індывідуальнай і калектыўнай свядомасці людзей. Сацыялогія сутыкаецца са значэннем як з чыннікамі ўзаемадзейнення сацыяльных груп, антрапалогія мае з ім справу пры разглядзе працэсаў вылучэння чалавека з жывога свету, развіцця чалавечага грамадства, этнаграфія і кампаратыўная культуралогія – пры апісанні, параўнанні і вытлумачэнні супольнага і адметнага ў культурах розных нацый.

Словы, выказванні і цэлыя тэксты “малююць” карціны свету – паведамляюць аб рэчах, людзях, іх прыкметах, дазваляюць даведацца аб іх сувязях і ўзаемадзейненнях. У гэтым плане падаюцца цікавымі значэнні мнагазначных слоў.

Зместавыя сувязі узуальных значэнняў мнагазначнага слова ўтвараюць схему яго семантычнай структуры. Вызначыўшы гэтыя сувязі, мы можам паказаць узуальную семантычную структуру слова. Напрыклад:

“*месца*”

1. прастора, якую можна заняць (*месца для забудовы*)
2. прасторавае становішча (*заняць месца ў зале*)
3. памяшканне, ёмістасць (*месца заняткаў*)
4. становішча ў пэўнай іерархіі, сістэме, структуры (*займаць першае месца на Алімпійскіх гульнях*)
5. службовая пасада (*уладкавацца на месца*)
6. урывак, эпізод з твора (*цікавае месца ў рамане*)
7. навакольнае асяроддзе (*месцы там вельмі прыгожыя*)
8. асобны прадмет (*багаж з трох месцаў*)
9. месца падзей, дзеяння (*месца здарэння*)

		9		6		
4	2		1		3	2
	5		7		8	

Зразумела, што такія схемы, якія адлюстроўваюць толькі непасрэдня і апасродкаваныя сувязі значэнняў паводле зместу, дэманструюць даволі спрошчаную мадэль семантычнай структуры беларускага слова. Аднак нават спрошчаныя мадэлі падаюць, у параўнанні са слоўнікавым артыкулам, больш нагляднае і дакладнае ўяўленне аб семантычнай структуры слова: якім чынам звязваюцца значэнні, наколькі аддаленыя яны адно ад другога, як адбываецца пераход ад адных значэнняў да другіх, якія са значэнняў можна лічыць нейтральнымі, а якія перыферычнымі. Яны дазваляюць лічыць, наколькі кампактнай з’яўляецца семантычная структура слова. Графы дэманструюць, наколькі супольнасць слова як формы дапаўняецца ўнутранай зместавай агульнасцю яго значэнняў. Такія мадэлі будуць

карыснымі для пабудовы тыпалогіі семантычных структур і апісання лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы, для пабудовы супастаўляльнай тыпалогіі семантычных структур і кампаратыўнага аналізу лексіка-семантычных сістэм у розных мовах у аспекце нацыянальных менталітэтаў.

Значэнні мнагазначнага слова адрозніваюцца не толькі зместам і пазіцыяй у семантычнай структуры, але і статусам. Разгледзім асноўныя прыкметы, якія вызначаюць моўна-культурны статус значэння як элементу агульнай сістэмы намінатыўных сродкаў мовы.

1. *Спосаб намінацыі*: прамое // пераноснае значэнне. Не толькі слова ў пераносным значэнні выражае паняцце праз суаднесенне з першасным значэннем, не толькі семантыка другаснай намінацыі робіцца расплывістай і залежнай ад кантэксту, але і намінатыўныя магчымасці слова ў пераносным значэнні звычайна з'яўляюцца абмежаванымі, і ў гэтым сэнсе статус пераносных значэнняў абмежаваны ў параўнанні з прамымі значэннямі слоў.

2. *Рэфэрэнцыйная самадастатковасць*: дастатковыя // недадатковыя значэнні. Некаторыя значэнні з'яўляюцца рэфэрэнцыйна недадатковымі і вымагаюць кантэкстуальнай падтрымкі, каб адэкватна выразіць пэўнае паняцце. Напрыклад: *галава 1) частка цела; 2) пярэдня частка (галава калоны); нос 1) частка твару; 2) пярэдня частка (нос карабля); выведнік 1) агент; 2) той, хто адкрывае новае (выведнік нетраў)*. Значэнні, пазначаныя лічбай “2”, патрабуюць удакладнення, тлумачэння.

Вербальныя ўдакладняльнікі значэння неабавязковыя пасля першага згадвання, але ў гэтым выпадку мы маем справу з эліпісам словазлучэння. Яны ўвогуле не патрэбныя, калі гэтую ролю адыгрывае маўленчая сітуацыя ў логіцы кантэксту – апоншыя не спрыяе актуалізацыі больш “зарэтушаваных” значэнняў.

Ступень намінатыўнай (рэферэнцыйнай) самадастатковасці з'яўляецца істотным паказчыкам моўнага статусу значэння ў семантычнай структуры слова і сістэме намінатыўных сродкаў мовы. Яна дазваляе размежаваць першасную і другасную намінацыі, прамыя і пераносныя значэнні.

3. *Частотнасць*: больш частотныя // менш частотныя значэнні. Супрацьпастаўленне значэнняў паводле частотнасці не патрабуе асаблівых тлумачэнняў: частая актуалізацыя, рэкурэнтнасць значэння ў маўленні ўзмацняе сувязь дэсігнатора з дэсігнатам.

4. *Матываванаць значэння марфалагічнай структурай дэсігнатора*: структурна матываваныя // нематываваныя значэнні. З двух значэнняў слова, дэсігнатар якога мае структуру, звязаную з дастаткова акрэсленым канцэптуальным полем, перавага ў статусе аддаецца таму, змест якога ўваходзіць у гэтае поле (іншымі словамі, дапасуецца да марфалагічнай структуры і ўнутранай формы слова).

5. *Паўната словаўтваральных радоў (парадыгм)*: значэнні з больш поўнымі // менш поўнымі словаўтваральнымі радамі. З двух значэнняў адно

мога мець больш разгорнуты словаўтваральны рад, у той час як рад другога значэння можа быць менш поўным.

6. *Паўната формаўтваральных парадыгм*: значэнні з поўнай // няпоўнай парадыгмай. Некаторыя значэнні выкарыстоўваюць усю парадыгму формазмянення, у другіх парадыгма з’яўляецца няпоўнай. Больш важкі статус першых значэнняў.

7. *Аб’ём сінтаксічных функцый*: значэнні без абмежавання // з абмежаваннямі сінтаксічных функцый. Некаторым значэнням “дазваляюцца” не ўсе сінтаксічныя функцыі з іх поўнага пераліку, уласцівага пэўнаму класу. У гэтым сэнсе такія значэнні будуць не зусім сінтаксічна свабоднымі, і таму іх статус абмежаваны.

8. *Кола сінтаксічных валентнасцяў*: значэнні з больш шырокім // абмежаваным колам валентнасцяў. Значэнні слова могуць адрознівацца тым, што формулы сінтаксічных валентнасцяў аднаго з іх складаюць толькі частку набору валентнасцяў другога. Больш важкім будзе статус апошняга.

9. *Набор варыянтаў слова*: значэнні з варыянтамі // без варыянтаў. Адно значэнне можа мець меншы набор варыянтаў выражэння, чым другое. Гэтае адрозненне сустракаецца даволі рэдка, але пры ўмове падабенства іншых чыннікаў больш важкім будзе статус значэння, якое мае варыянты. Напрыклад, у рускай мове *ёлка 1) вид хвойного дерева* (асноўны варыянт – *ель*); 2) *новогодний праздник с ёлкой*; у беларускай мове рускаму *ёлка* адпавядаюць 2 значэнні: *хваёвае дрэва – елка; навагодняя – ёлка*.

10. *Выкарыстанне ў семіятычных функцыях рэпрэзентацыі і характарыстыкі дэнатата*: значэнні, якія маюць абедзве функцыі // значэнні, якія маюць толькі функцыі рэпрэзентацыі. Пераносныя значэнні не столькі рэпрэзентуюць дэнатат, колькі характарызуюць яго, таму яны “аддаюць перавагу” сінтаксічным функцыям прэдыкатыва, адасобленага прыдатка, азначэння і параўнання.

Незвычайная з пункту гледжання носьбіта іншай мовы спалучальнасць значэнняў мнагазначнага слова, спалучальнасць слоў на ўзроўні словазлучэння або сказа прэзентуе спосаб фарміравання моўнай карціны свету. Вывучэнне моў як у тэарэтычным, так і ў прыкладным аспектах, дазваляе вызначыць не толькі лінгвістычную спецыфіку нацыянальнай мовы, але і спецыфічнае для пэўнай нацыі бачанне рэчаіснасці – яго нацыянальна-культурны фон. В.Гумбольдт адзначаў, што “ў мове мы заўсёды знаходзім сувязь спрадвечна народнага характару з тым, што мова прымае ад характару нацыі”¹. Мова захоўвае культурную памяць народа, выражае і захоўвае веды аб рэчаіснасці і месцы чалавека ў ёй.

¹ Гумбольдт, В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985. – С. 318.